

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, Ο ΕΚΠΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ- ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΠΕΤΡΟΥ

Ε.Γ.Δ π.κ.κ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

1. ΜΕΘΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

‘Η ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό συντελέσθηκε στό ἵδιο χρονικό διάστημα ὅπως καὶ ὁ παραμερισμός τοῦ κλασσικοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπό τή μαζική δημοκρατία — καὶ ὁ παραμερισμός τοῦτος πραγματοποιήθηκε μέ τή σειρά του συχνότατα ὡς μεθερμηνεία καὶ ἄλλογή τοῦ φιλελευθερισμοῦ σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, κι ὅχι πάντοτε ὡς ἀνοιχτή, καὶ προγραμματική σύγκρουση μεταξύ τους. Αὐτό βέβαια δέν ἦταν σύμπτωση, οὔτε καὶ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ δύο χρονικά παράλληλες διαδικασίες παρά γιά μιά βαθειά δομική ἀντιστοιχία, τήν ὅποια ἐδῶ καταγράφουμε μόνο χωρίς νά θέτουμε τό μεθοδολογικά ὀκανθῶδες καὶ ἴσως ἄγονο ζήτημα τῶν γενετικῶν παραγόντων καὶ προτεραιοτήτων. Στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης ἔχφράσθηκε ἰδεατά ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ ἔκείνου σχηματισμοῦ, ὁ ὅποιος βαθμηδόν ἐπικάλυψε ἡ ἀπορρόφησε ἔκείνον, μέσα στόν ὅποιο κυριαρχοῦσε ἡ ἀστική τάξη καὶ ὅπου ὁ φιλελευθερισμός κατανοοῦνταν καὶ ἀσκοῦνταν κυρίως μέ τήν ἔννοια πού τοῦ ἐδινε ἡ ἀστική τάξη. ‘Η κατευθυντήρια ἰδέα τῶν κατ’ ἀρχήν ἰσότιμων ἔσχατων στοιχείων ἡ ἀτόμων, πού δλα τους βρίσκονται πάνω σ’ ἔνα ἐπίπεδο καὶ μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους αὐθαίρετα καὶ ἀδιάκοπα, πράγματι ἀπέδιδε ἐπαρκῶς μιά κοινωνική πραγματικότητα, ὅπου ἀνθρώπινα ἄτομα ἰσότιμα ἀπό πολιτική καὶ κοινωνική ἀποψη μποροῦν καὶ τούς ἐπιτρέπεται νά ἀναλάβουν ὡς τέτοια, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ἄλλη κοινωνική προϋπόθεση, διαφορετικούς ἔκαστοτε κοινωνικούς ρόλους δίχως νά τίθενται κατ’ ἀρχήν δρια στήν κανητικότητά τους καὶ στό παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν πού αὐτή καθιστᾶ δυνατό. Μιά τέτοια ἀντίληψη ἦταν ὀλότελα ξένη στόν ἀστικό φιλελευθερισμό, δηλαδή στόν φιλελευθερισμό πρίν ἀπό τή μαζικοδημοκρατική του μεθερμηνεία, καὶ μάλιστα καταπολεμήθηκε ἥδη στίς πρώιμες μορφές τής ἀπό τούς τοτινούς φιλελευθέρους. ‘Ο ἀστικός

άτομικισμός γνώριζε δρια, τά δόποια πρωτοέγινων δρατά δταν ἄρχισαν νά πέφτουν. 'Η φυσική άτομικότητα καθ' αύτή δέν ἀποτελοῦσε ἐπαρχή δρο γιά τήν πολιτική και κοινωνική, κι ούτε κάν γιά τή νομική ίσοτιμία δλων τῶν ἀτόμων. Αύτό ἄρχιζε ήδη ἀπό τή δομή τῆς οίκογένειας, ή δόποια βέβαια δέν ήταν πιά ή μεγάλη πατριαρχική οίκογένεια, δηλαδή ὁ «οίκος» τῆς *societas civilis*, ώστόσο είχε μία κεφαλή και καθόριζε λίγο-πολύ ὀκριβῶς τούς ρόλους τῶν μελῶν της, ἔτσι ώστε αύτή —και ὅχι τό κάθε μεμονωμένο φυσικό ἀτόμο— λογιζόταν ως τό κύτταρο τοῦ κοινωνικοῦ δργανισμοῦ. Στό πολιτικό ἐπίπεδο τούτη ή δομή τῆς οίκογένειας ἔβρισκε τήν ἀντιστοιχία της στό γεγονός δτι πολιτικά δικαιώματα είχαν ως ἐπί τό πλεῖστον μονάχα οί κεφαλές τῶν οίκογενειῶν, ἀλλά και πάλι ὅχι ὀναγκαστικά δλες, παρά κυρίως ή ἀποκλειστικά δσες κατεῖχαν δρισμένη ίδιοκτησία. 'Ακόμη και δόπου ὁ κύκλος τῶν κατόχων πολιτικῶν δικαιωμάτων δέν ήταν πολύ στενός, ὁ ἀστικός φιλελευθερισμός είχε σαφῆ ὀλιγαρχικά γνωρίσματα, τά δόποια στήν ἐποχή πρίν ἀπό τήν ἀσυγκράτητη στροφή πρός τή μαζική δημοκρατία πρόβαλλον ἀπροκάλυπτα στίς διαμάχες γύρω ἀπό τό ἐχλογικό δικαίωμα. 'Εδω οί διαφορές ήσαν προφανῶς διαφορές ούσιας, και οί κοινωνικές ιεραρχήσεις ἔκφράζανε ὀκριβῶς τοῦτες τίς διαφορές ούσιας. 'Η ἐπικράτηση τοῦ καθαρά λειτουργικοῦ κριτηρίου ἔγινε δεκτή μονάχα πάνω στή βάση τῆς κατ' ἄρχήν κοινωνικής, πολιτικής και νομικής ίσότητας δλων τῶν ἀτόμων ως ἀτόμων. Γιατί μονάχα ἀπολύτως ίσα ἀτομα μποροῦν νά ἐναλλαγοῦν μεταξύ τους σέ διαφορετικές λειτουργίες, μονάχα τέτοια μποροῦν νά παίξουν μεταξύ τους ἐναλλασσόμενα συνδυαστικά παιγνίδια. "Επρεπε νά ἐμφανισθεῖ ή μαζική δημοκρατία, ή τουλάχιστον νά διαγραφεῖ ως πραγματική δυνατότητα, γιά νά μπορέσει κανείς νά διανοηθεῖ μιά κατάσταση, μέσα στήν δόποια ἐπικρατοῦν τά λειτουργικά κριτήρια και τά πάντα μποροῦν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα.

'Ο ἀστικός φιλελευθερισμός ἔπασχε ἀπό μιά βασική ἀντίφαση: ἀπό τή φύση του ήταν ὀλιγαρχικός, συνάμα δμως ήταν ὑποχρεωμένος νά ἐκδιπλωθεῖ πολιτικά σέ μιά (σχηματιζόμενη) μαζική κοινωνία, ή δόποια ἀποτελοῦσε τήν *conditio sine qua non* τῆς ίδιας του τῆς ὑπαρξης. "Ομως ή μαζική κοινωνία τραβοῦσε πρός τή μαζική δημοκρατία, κι αύτό ἔκανε τήν ἀντίφαση ὀκόμα ἐντονότερη. Στόν βαθμό πού ή βιομηχανική μαζική κοινωνία παραμέριζε τά τελευταῖα κατάλοιπα τῆς *societas civilis* και ἐδραιωνόταν, διαγράφονταν δλο και καθαρότερα τά

περιγράμματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέχρις ότου ἡ μαζική κοινωνία και ἡ μαζική δημοκρατία συγχωνεύθηκαν πάνω σέ τεχνολογικά προγράμματα οἰκονομική βάση. Τοῦτες τίς φάσεις στήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας (και συνάμα τῆς βιομηχανίας και τῆς οἰκονομίας ἐν γένει) πρέπει νά τίς ἔχουμε συνεχῶς κατά νοῦ προκειμένου νά συλλάβουμε τά εἰδοποιά γνωρίσματα και τήν ιστορική πορεία τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τό γεγονός, δτι μέσα από διάφορες μεθερμηνεῖες και κάθε εἴδους προσαρμογές τελικά ἀπορροφήθηκε από τή μαζική δημοκρατία και σήμερα κατορθώνει νά διασώζεται μονάχα σέ περιθωριακά ζητήματα, διόλου δέν ἀποδεικνύει δτι ἐξ ἀρχῆς και ἐξ αἰτίας τῶν ἐσώτερων ροπῶν του ἥταν προορισμένος γιά κάτι τέτοιο, δτι δηλαδή τά ὄλιγαρχα του γνωρίσματα ἥσαν ἀπλῶς ἀμελητέες ίδιότητες ἡ μικροατέλειες. "Ομως αύτό εἴμαστε σέ θέση νά τό διαπιστώσουμε μονάχα ὅταν διαχρίνουμε καθαρά τόν συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό χαρακτήρα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπό τήν ἀόριστη κανονιστική ἔνοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὅποια χρησίμευσε ώς ἀγωγός τῶν μεθερμηνειῶν και τῶν προσαρμογῶν πού ἀναφέραμε παραπάνω. Στόν βαθμό πού ὁ φιλελευθερισμός μεθερμηνεύεται ὑπό μαζικοδημοκρατική ἔνοια, ὅτι ἀπομένει από τή συγκεκριμένη ιστορική σημασία του χαρακτηρίζεται ώς «συντηρητισμός» και καταδικάζεται μέ ὀντιστοιχη ζέση από τούς ὑπερασπιστές τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅπότε βέβαια ἡ ἔνοια τοῦ συντηρητισμοῦ χάνει τή συγκεκριμένη ιστορική τῆς ἀναφορά και γίνεται πολεμικό σύνθημα. 'Επίσης πολεμικά, δν και αὐτήν τή φορά μέ θετικές συμπαραδηλώσεις, χρησιμοποιεῖται και ἡ ἔνοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ δπως κατανοεῖται στήν προοπτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας: μέ τήν ἔνοια αὐτή δηλαδή ὑποβάλλεται ἡ ἐντύπωση δτι τώρα πιά κατανοήθηκε ἐπί τέλους τό «ἀληθινό» νόημα «τοῦ» φιλελευθερισμοῦ και μετουσιώνεται σέ πράξη. 'Η ἐπιλογή τῶν δρων εἶναι βέβαιαι καθ' αὐτήν ἀδιάφορη σέ μιάν ἐπιστημονική ἔρευνα, ἀρκεῖ οι δροι αὐτοί νά μήν ἔχουν πολεμική φόρτιση και νά μήν εἶναι κατειλημμένοι ἐκ τῶν προτέρων, ἔτσι ώστε ἡ χρήση τους νά ισοδυναμεῖ μέ ὄμολογία πίστεως. Μέ δεδομένη τή μαζικοδημοκρατική μεθερμηνεία τῆς ἔνοιας τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὅποια σήμερα ἔχει κατά μέγα μέρος ἐπιβληθεῖ, φαίνεται λοιπόν σκοπιμότερο νά δηλώσουμε τή σαφή, ἀπό πραγματολογική τουλάχιστον ἀποψη, διαφορά ἀνάμεσα στήν κοινωνικοπολιτική ύφη τῆς πρώιμης και τῆς ὄψιμης μαζικῆς κοινωνίας, χρησιμοποιώντας δύο διαφορετικές ἔνοιες και ἐμμένοντας

στή διαυγή και εύσύνοπτη ἀντιπαράθεση (ἀστικοῦ) φιλελευθερισμοῦ και (μετααστικῆς) δημοκρατίας. Άπό τήν ἄλλη μεριά πρέπει νά ἔξηγήσουμε ποιές ιστορικές και ἐννοιολογικές προϋποθέσεις ἔχανσαν εὔλογη και δυνατή τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔτσι ὥστε —ἀκόμα και στήν περίπτωση τῆς πρόσφατης ταύτισης δημοκρατίας και φιλελευθερισμοῦ, ὅπως αὐτή ἐπικράτησε στήν πάλη ἐναντίον τοῦ «ὅλοκληρωτισμοῦ»— βασικές ἀντιθέσεις περιεχομένου παραβλέφθηκαν εἴτε ἐπίτηδες εἴτε ἐλαφρῷ τῇ καρδίᾳ.

Γιά νά δώσουμε τήν ἔξήγηση αὐτήν πρέπει νά ἀνατρέξουμε στούς πολεμικούς σκοπούς τῶν δημιουργῶν τῆς φιλελεύθερης θεωρίας. Τοῦτοι ἔδω στρέφονταν ἐναντίον τοῦ νομικοῦ και ἡθικοῦ κώδικα τῆς *societas civilis*, ὁ ὅποιος προέβλεπε τήν ὑποταγή τοῦ ἀτόμου σέ ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνική του τάξη και ὁ ὅποιος στήριζε τίς ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀτόμων στό γεγονός ὅτι αὐτά ἀνῆκαν σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (ἐνοεῖται ὅτι ἔδω ὁ ὅρος «τάξη» χρησιμοποιεῖται μέ τή σημασία πού εἶχε στό *ancien régime*, ἀντιστοιχεῖ δηλαδή στό *état, estate* ἢ *Stand*). Έπομένως οἱ ἐννοιες πού ἔπρεπε ν' ἀντιτάξει στόν κώδικα αὐτόν ὅποιος ἦθελε νά τόν καταπολεμήσει ἦσαν: ἀτομικισμός και ἰσότητα, δηλαδή ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπό ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ τάξη του και συνάμα κατάργηση τῶν ιεραρχικῶν ἐκείνων σχέσεων ἀνάμεσα στά ἀτομα, οἱ ὅποιες ἀπέρρεαν ἀπό τίς δεσμεύσεις τοῦτες· ἡ ἰσότητα ὅφειλε ν' ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στά ἀτομα ὡς τέτοια, ὀκριβῶς ὅπως ἡ ἀνισότητα ἀφοροῦσε ἀτομα δεμένα σέ ὄρισμένη κοινωνική τάξη. Αύτή ἡ ἀρχική ἐσωτερική συνάφεια ἀτομικισμοῦ και ἐλευθερίας μποροῦσε νά κατανοηθεῖ μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἦταν δυνατόν νά ὅλοκληρωθεῖ μονάχα ὅταν ὅλα τά ἀτομα γίνουν ἵσα μεταξύ τους. Έπειδή ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων δέν μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ μέ ιστορικά ἐπιχειρήματα, γιά νά θεμελιωθεῖ χρησιμοποιήθηκαν κατασκευές ὅπως τῆς φυσικῆς κατάστασης ἢ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, στίς ὅποιες σύγχρονα κοινωνικοπολιτικά αἰτήματα προβλήθηκαν μέσα στίς ἀπαρχές τῶν κοινωνιῶν και ἔτσι καθαγιάσθηκαν. Έναντια σέ ἀνθρωπολογικές ἀντιλήψεις, οἱ ὅποιες σκοπό τους εἶχαν νά στηρίξουν τίς κοινωνικές διακρίσεις τῆς *societas civilis*, τονίσθηκε ἐπί πλέον στόν 17ο και στόν 18ο αι. ὅτι οἱ φυσικές καταβολές και τά αἰσθήματα δέν διαφέρουν πολύ ἀπό ἀνθρωπο σέ ἀνθρωπο. Σ' αὐτές τίς πρώιμες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἴδεολογίας και τῆς πρωτικῆς τῆς *societas civilis*

λάνθανον, ἀπό λογική ὅποψη τουλάχιστον, αἰτήματα πού μποροῦμε, προκαταλαμβάνοντας τίς ἔξελίξεις, νά τά ὄνομάσουμε τόσο φιλελεύθερα ὅσο καὶ δημοκρατικά. 'Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀπό τὴν ὁξυνση αὐτῶν τῶν ἐπιθέσεων —ὁξυνση καὶ ως πρός τή χρησιμοποιούμενη γλώσσα καὶ ως πρός τό περιεχόμενο τῆς σκέψης— προέκυψαν σπέρματα δημοκρατικῆς σκέψης. Αὐτό ὅμως ἔγινε συνειδητό μόνον ἀργότερα, γιά τὸν ἀπλό λόγο ὅτι γιά τὸν πρώιμο φιλελεύθερισμό ἦταν ἀδιανόητο ὅτι θά μποροῦσε κάποιος νά πάρει τίς δημοκρατικές ἀρχές κατά λέξη ἢ ὅτι θά μποροῦσε νά δώσει σέ φιλελεύθερες ἀρχές ἔνοια δημοκρατική. 'Ηταν βέβαια αὐτονόητο ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρωποι εἶναι ἵσοι καὶ ἐλεύθεροι —ἔξ ἵσου αὐτονόητο ἦταν ὅμως καὶ ὅτι ὁ κύριος ἔχει δικαιώματα πού ὁ ὑπηρέτης οὔτε ἐπιτρεπόταν οὔτε καὶ μποροῦσε νά ἔχει. Αὐτό μπορεῖ νά τό βρίσκει παράδοξο μονάχα ὅποιος θεωρεῖ τίς σημερινές συνήθειες τῆς σκέψης μας ως ὑπεριστορικές κατηγορίες καὶ ἐπί πλέον δέν εἶναι ἀρκετά ἔξοικειωμένος μέ τὴν ιστορική χρήση καὶ μοίρα τῶν ἔνοιῶν. 'Αρκεῖ νά θυμίσουμε ὅτι ἡ ἔνοια *populus* ἐπί αἰῶνες σήμαινε ἀποκλειστικά τίς κεφαλές τῶν «οἴκων» τῆς *societas civilis* καὶ κανείς δέν διανοήθηκε νά χαρακτηρίσει ως «λαό» τή μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ.

"Ηδη πρίν ἀπό τό 1789 ὀκούσθηκαν σποραδικά φιλελεύθεροι νά κρούουν τόν κώδωνα τοῦ κινδύνου μπροστά στήν «τυραννία» τῆς δημοκρατίας· τίς προειδοποιήσεις τους αὐτές τίς ὑπαγόρευαν ἐν μέρει ἀναμνήσεις ἀπό ὁρισμένα φαινόμενα τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἐν μέρει ἡ ἐμφάνιση μᾶς δημοκρατικῆς πολιτικῆς φιλολογίας, εἴτε οὐτοπιστικῆς εἴτε ἐμπνεόμενης ἀπό τή θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Χειροπιαστή μορφή πῆρε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ φιλελεύθερη-ἀστική καὶ δημοκρατική τοποθέτηση μέσα στήν πορεία τῆς γαλλικῆς. 'Επανάστασης, ὅταν οἱ δημοκράτες ζήτησαν ἀπό τὴν κυβέρνηση τή διοικητική ρύθμιση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς πρός ὄφελος τῶν ἀκτημόνων, χωρίς ὅμως νά ἀπαιτήσουν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ἡ ἔξ ὀλοκλήρου τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Τοῦτο ἀποτελοῦσε ἔνδειξη ὅτι τά ἀντίπαλα μέτωπα ὀκόμη δέν εἶχαν ἀποσαφηνισθεῖ ἐντελῶς. Γιά νά γίνει αὐτό χρειαζόταν ἡ κραταιή ἄνοδος ἡ νίκη τοῦ ἀστικοῦ φιλελεύθερισμοῦ μετά τό 1830, ἡ ὅποία συνοδεύθηκε ἔξ ἀρχῆς ἀπό τή μακρά σκιά τῶν ἔξεγέρσεων τῆς «τέταρτης τάξης» πού γινόταν ὅλο καὶ πιό πολυάριθμη. 'Η μεγάλη θεωρητική ἀντιπαράθεση μεταξύ φιλελεύθερισμοῦ καὶ δημοκρατίας ἔλαβε χώρα σ' αὐτήν ὀκρι-

βῶς τήν περίοδο, καὶ ἥδη πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἔφερε σέ φῶς ὅλα τά ἐπιχειρήματα, ὃσα ἔκτοτε καὶ ἵσαμε σήμερα χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπό τίς δύο πλευρές. "Εγινε ἔτσι σαφές ὅτι οἱ φιλελεύθεροι διόλου δέν ἐπιθυμοῦσαν νά̄ ἔρμηνεύσουν καὶ νά̄ προασπίσουν τόν ἀτομικισμό μέ̄ ἔνοια ἡ̄ ὅποια θά̄ συνεπαγόταν τή̄ διεύρυνση τῆ̄ τυπωσῆς ἰσότητας καὶ τή̄ μετατροπή τη̄ σέ ὑλική. Τή̄ πολεμική τους, καθώς καὶ τή̄ φυσιογνωμία τοῦ ἀστικοῦ φιλελεύθερισμοῦ ἐν γένει, τή̄ χαρακτήριζε ἡ̄ ἔξης διττή θέση. ἀπό τή̄ μιά̄ κατήγγελλον ὅτι τό ἀτομο ἀπειλεῖται ὅλο καὶ περισσότερο ὅχι πιά̄ ἀπό τίς δεσμεύσεις πού τοῦ ἐπέβαλλε ἡ̄ κοινωνική του τάξη, ἀλλά ἀπό τή̄ ἀνώνυμη καὶ ἀμορφη μάζα: ἀπό τή̄ ἄλλη ἀγανακτούσαν γιά̄ τή̄ προϊούσα κατάτμηση τῆ̄ κοινωνίας σέ ἀτομα, ἡ̄ ὅποια προφανῶς δημιουργοῦσε ἀτομα πού δέν ἀνταποκρίνονταν στή̄ ἀστική ἀντίληψη περί ἀτόμου. 'Απ' ὅλα αύτά̄ ἔβγαινε ἀναγκαστικά τό συμπέρασμα ὅτι στή̄ ἀστική ἔνοια τοῦ ἀτομικισμοῦ δέν μποροῦσαν νά̄ χωρέσουν αὐτόματα ὅλα τά̄ ἀτομα μέ̄ μόνο κριτήριο τή̄ ἴδιότητά τους ὡς φυσικῶν ἀτόμων —δὲν αὐτό̄ ήταν δυνατό, τότε θά̄ ήσαν παράλογες οἱ καταγγελίες ἐνάντια στή̄ κατάτμηση τῆ̄ κοινωνίας σέ ἀτομα—, παρά μονάχα ἀτομα, τά̄ ὅποια κατεῖχαν ὅρισμένες ὑλικές ἡ̄ πνευματικές προϋποθέσεις καὶ ἐπί πλέον εἶχαν τίς ρίζες τους στή̄ ἀστική οἰκογένεια ἡ̄ σέ ἄλλους θεσμούς. 'Η προάσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου ὡς ὅλοπλευρου προσώπου ἀπέναντι στή̄ ἀπρόσωπη μάζα συνέδεε λοιπόν ρητά̄ ἡ̄ σιωπηρά μέ̄ τή̄ ἔνοια τοῦ προσώπου μιά̄ σειρά̄ παραγόντων, πάνω στούς ὅποιους ἐδραζόταν ἡ̄ κοινωνική ἱεραρχία, ἔτσι ὥστε ἡ̄ ἀντίθεση πρός τή̄ κατάτμηση τῆ̄ κοινωνίας σέ ἀτομα ἰσοδυναμοῦσε μέ̄ τή̄ ὑπεράσπιση τῆ̄ κοινωνικῆς ἱεράρχησης τῶν ἀτόμων. Βέβαια δέν ήταν πιά̄ δυνατόν νά̄ γίνεται λόγος γιά̄ ἱεράρχηση σύμφωνα μέ̄ τά̄ μέτρα τῆ̄ societas civilis. 'Από ἐδῶ πήγαζαν οἱ ἐγγενεῖς λογικές δυσκολίες τῆ̄ φιλελεύθερης θέσης ὅποτε πήγαινε νά̄ δείξει ποιά̄ είναι τά̄ ὅρια τῆ̄ ἰσότητας. 'Ως μόνη ἀνθρωπολογική αίτιολόγηση τή̄ ἀνισότητας μποροῦσε νά̄ ἀναφερθεῖ ἡ̄ διαφορά σέ πνευματικά προσόντα καὶ ἀξιοσύνη, ὅμως τό ἐπιχείρημα αὐτό σκόνταφτε στή̄ καθημερινή ἐμπειρία, ἡ̄ ὅποια δέν γνωρίζει ἀκριβή, καὶ συχνά̄ οὔτε καν κατά προσέγγιση, ὀντιστοιχία ἀνάμεσα στή̄ κοινωνική θέση καὶ στίς προσωπικές ἴδιότητες τοῦ ἀτόμου, καὶ ἐπί πλέον μποροῦσε νά̄ μεθερμηνευθεῖ σύμφωνα μέ̄ τή̄ δημοκρατική ἀντίληψη τῆ̄ ἐλίτ. Γιατί μέ̄ βάση τή̄ διαπίστωση τῆ̄ ἀνισότητας τῶν προσόντων καὶ τῶν ἐπιδόσεων δέν μπορεῖ νά̄ νομιμοποιηθεῖ ἡ̄ κυριαρ-

χία μιᾶς ὄλοκληρης κοινωνικῆς τάξης, ἐφ' ὅσον τά προσόντα καὶ οἱ ἐπιδόσεις συνδέονται μέ συγκεκριμένα παροδικά ἄτομα· μέ τέοια κριτήρια δυνατή θά ἡταν μόνον ἡ κυριαρχία μιᾶς ἐλίτ, ἡ σύνθεση τῆς ὅποιας θά μεταβαλλόταν συνεχῶς — καὶ ὀκριβῶς γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀμιγοῦς ἀξιοκρατίας θά ἔπρεπε νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό τό ἄτομο ὅλα, ὅσα δέν ἔχουν νά κάμουν μέ τά προσόντα του καὶ τίς ἐπιδόσεις του, δηλαδὴ ὅλα τά πλεονεκτήματα, ὅσα ἀπολαμβάνει ἐνα ἄτομο ἐπειδὴ ἀνήκει σέ δρισμένη ὁμάδα ἡ τάξη. Ἀλλά ὀκριβῶς μιά τέοια ἐπιδίωξη θά είχε ἀναγκαστικά ὡς συνέπεια τήν ὄλοκληρωτική κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα.

Τούτη ἡ ἔποψη τοῦ προβλήματος συνάπτεται μέ τήν προσπάθεια τῶν δημοκρατῶν νά μεθερμηνεύσουν τόν φιλελεύθερο-ἀστικό κοινό τόπο τοῦ ἄτομικισμοῦ κατά τρόπο ὥστε ἀπό τήν ἀρχή τοῦ ἄτομικισμοῦ νά προκύψει ἐνα ἴδεῶδες ὑλικῆς ἰσότητας. Γιά νά γίνει αύτό, τό ἄτομο χωρίζεται κατά τό δυνατόν ἀπό οὐσιακούς δεσμούς καὶ κοινωνικές προϋποθέσεις, γιατί θεωρεῖται ὅτι αύτοί ὀκριβῶς οἱ παράγοντες δέν ἀφήνουν τόν ἐσώτατο προσωπικό του πυρήνα νά ἐκδιπλωθεῖ. "Οταν ἀποκοποῦν ἀπό τέοιους δεσμούς καὶ προϋποθέσεις, τά ἄτομα μποροῦν νά ἐναλλάσσονται ἡ, μέ ἄλλα λόγια, ὅλοι οἱ κοινωνικοί ρόλοι εἶναι καὶ ἀρχήν ἀνοιχτοί σέ ὅλα τά ἄτομα. Αύτήν τή διατύπωση θά τή δεχόταν κι ἐνας φιλελεύθερος, ὅμως στήν περίπτωση αύτήν ἡ οὐσιαστική διαφορά ἀπό τή δημοκρατική ἀντίληψη θά βρισκόταν σέ δύο σημεῖα. Πρῶτον, ἐφ' ὅσον ὁ φιλελεύθερος ἀποδέχεται τούς οὐσιακούς δεσμούς καὶ τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ ἀτόμου, καὶ μάλιστα μονάχα πάνω σ' αύτήν τή βάση ἀναγνωρίζει τό ἄτομο ὡς πλήρες πρόσωπο, τότε πρέπει νά ἔχωρήσει ἔμπρακτα — ὅχι τυπικά — σέ δρισμένα ἄτομα ἐνα προβάδισμα μέσα στόν ἀγώνα γιά τήν κατάληψη τῶν κοινωνικῶν ρόλων· τό προβάδισμα τοῦτο θεωρεῖται ὡς λυπηρό, βέβαια, ἀλλά ἀναπόφευκτο γεγονός, πού ὡστόσο μπορεῖ καὶ νά ἰσοσταθμισθεῖ μέ ἴδιαίτερη ἀξιοσύνη καὶ μέ κάποια τύχη. "Ομως γιά νά ἔξουδετερωθεῖ τό γεγονός αύτό δέν ἐπιτρέπεται — καὶ ἐδῶ ἔγκειται τό δεύτερο σημεῖο — νά ληφθοῦν θεσμικά ἡ διοικητικά μέτρα, παρά τά πράγματα πρέπει νά πάρουν τόν δρόμο τους μέ τή βεβαιότητα ὅτι τό ἀόρατο χέρι θά βρεῖ τήν κοινωνικά χρησιμότερη καὶ εὔσταθέστερη λύση. Ἀπεναντίας, στόν κόσμο τῶν δημοκρατικῶν ἴδεων ἡ νέα ἀντίληψη γιά τό ἄτομο καὶ τόν ἀτομικισμό συμπορεύεται μέ τό αἴτημα ὅτι ἡ κοινωνία ἡ τό κράτος ἐπιτρέπεται καὶ ὀφείλει νά ἐπεμβαίνει,

προκειμένου νά διασφαλίζει ότι οι κοινωνικοί ρόλοι είναι προσιτοί σ' όλα τά ατομαχέμπραχτα καί όχι απλῶς τυπικά. Είναι προφανές, ότι ό καινούργιος όρισμός του ατομικισμοῦ καί ό καινούργιος όρισμός τῶν καθηκόντων τῆς κοινωνίας ή του κράτους συνδέονται στενότατα μεταξύ τους. Γιατί τά καθήκοντα αύτά συνίστανται ωριβώς στό νά αποκοποῦν τά ατομαχέμπραχτα από τους ούσιωκούς δεσμούς καί τίς κοινωνικές τους προϋποθέσεις καί ετσι νά αποκατασταθεῖ ὀνάμεσά τους ή ύλική ἔκεινη ίσότητα, ή όποια μόνο τυπική μπορεῖ νά 'ναι όσο δέν συντελεῖται ή παραπάνω αποκοπή. Οι φιλελεύθεροι τό δονομάζουν αύτό ἀφ' ἐνός ξερίζωμα του ατόμου, συρρίκνωση τῆς προσωπικότητας καί κατάτμηση του κοινωνικοῦ "Όλου σέ ατομαχέμπραχτα, ἀφ' ἑτέρου περιορισμό τῆς συγκεκριμένης ἐλευθερίας πρός χάριν μᾶς ἀφηρημένης ίσότητας καί μετατροπή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σέ γραφειοκρατική μηχανή· γιά τούς δημοκράτες ή ίδια διαδικασία σημαίνει ἀφ' ἐνός τήν απελευθέρωση του ατόμου από τά δεσμά τῆς ἐτερονομίας (τῆς αὐταρχικῆς οὐκογένειας κτλ. κτλ.) καί τήν απόκτηση τῆς ἀληθινῆς αὐτοτέλειας, ἀφ' ἑτέρου τή θεσμική ἐγγύηση τῆς δυνατότητας του αὐτοτελοῦς ατόμου νά ὀναπτυχθεῖ πάνω στή βάση τῶν ίδιων προϋποθέσεων ὅπως καί όλα τά ὄλλα. Στή δημοκρατική ἀντίληψη συμβαδίζουν λοιπόν, παράδοξα ὄλλα λογικά, ή ριζοσπαστικοποίηση του ατομικισμοῦ καί τό αίτημα ὄργανωμένης προστασίας τῶν ατόμων. Τώρα, ή τελεσφόρα θεσμική κατοχύρωση του ατομικισμοῦ δέν σημαίνει απλῶς τήν τυπική κατοχύρωση τῆς εύκαιρίας νά αποκτήσεις μέ τή δική σου δραστηριότητα κάτι πού ὄλλοι ήδη κατέχουν, παρά νά κατέχεις δικαιωματικά όσο τό δυνατόν περισσότερα από τά όσα θά ἔπρεπε νά κατέχουν όλοι. 'Η ἀρχή τῆς κοινωνικῆς ήθικῆς, σύμφωνα μέ τήν όποια ή κοινωνία ύποχρεώνεται νά παρέχει στό ατομο όρισμένες ύπηρεσίες καί ὄγαθά, μετατρέπεται τελικά στή θέση ότι σκοπός του αὐτοτελοῦς ατόμου είναι ή αὐτοπραγμάτωση κι ότι ή κοινωνία ὀφείλει νά θέσει στή διάθεσή του τίς σημαντικότερες τουλάχιστον προϋποθέσεις γιά τήν ἐπίτευξη αύτοῦ του σκοποῦ. "Ο, τι ἀρχίζει ώς κοινωνική πρόνοια ἐμπνεόμενη από ήθικά κίνητρα καταλήγει ἔτσι στόν ατομικιστικό ήδονισμό (βλ. κεφ. IV, 3).

'Ο φιλελεύθερισμός ήταν ὀνέκαθεν γνωστός ώς τό προπύργιο «τοῦ» ατομικισμοῦ, καί γι' αύτό ή δημοκρατική μεθερμηνεία καί ριζοσπαστικοποίηση του τελευταίου μέ σκοπό τήν ἐπίτευξη τῆς ύλικῆς ίσότητας συνέχισε νά όνομάζεται «φιλελεύθερισμός», πράγμα πού τῆς ἔδωσε ἐνα διττό πολιτικό-τακτικό πλεονέκτημα: ἔθεσε ὀναργκαστικά

τούς άμιγεις φιλελευθέρους σέ μιάν ίδεολογική καί ήθική διελωστίνδα, ένώ ταυτόχρονα διαχώριζε τή θέση της ἀπό τόν ἐφιάλτη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κολλεκτιβισμοῦ. Τοῦτος ὁ δημοκρατικός ή ἀριστερός ή κοινωνικός φιλελευθερισμός —ὅπως θέλει κανείς— μποροῦσε μάλιστα νά ισχυρισθεῖ ὅτι εἶναι πιό «φιλελεύθερος» ἀπό τόν ὄρθιδοξο φιλελευθερισμό στόν βαθμό πού τοῦτος ἔδω, προκειμένου νά καταπολεμήσει τό κοινωνικό κράτος κτλ., ἐφωτοτροποῦσε μέ αὐταρχικές λύσεις, δηλαδή *in extremis* ήταν πρόθυμος νά θυσιάσει όλοκληρωτικά ή ἐν μέρει τόν πολιτικό φιλελευθερισμό στόν βωμό τοῦ οἰκονομικοῦ. Παρ' ὅλες, ωστόσο, τίς ἐπικαλύψεις ή τίς συγχύσεις στό ἐπίπεδο τῆς ὄρολογίας, ή ἐμπράγματη ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς δύο φιλελευθερισμούς ἔγινε συνειδητή ἀπό νωρίς, ἐφ' ὅσον μάλιστα ή ἔμφαση διέφερε οὐσιαστικά. Γενικά μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ κλασσικός φιλελευθερισμός συνήθως ἐναποθέτει τή λειτουργία τῆς κοινωνίας στήν ὄδηγητήρια δύναμη τοῦ ἀόρατου χεριοῦ, ἀποτιμώντας τίς ἀνάγκες καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων πραγματολογικά καί ὅχι κατά πρῶτο λόγο ήθικά: οἱ ἀνθρωποι ἐκ φύσεως πασχίζουν γιά ὅ,τι θεωροῦν ὡς συμφέρον τους, καί ἀπό τήν ἀναπόφευκτη διασταύρωση τῶν προσπαθειῶν τους προκύπτει ή μεγάλη συνισταμένη, δηλαδή τό ἰσοζύγιο πού ἐμπεδώνεται δίχως νά γνοιάζεται γιά τήν ἀτομική τύχη τῶν ἀνθρώπων· ή ήθική ἔδω εἶναι κυρίως ὑπόθεση τοῦ ἀτόμου καί ὅχι γνώμονας, μέ βάση τόν ὄποιο πρέπει ή κοινωνία ὡς σύνολο νά ρυθμίζει τή δραστηριότητά της. Ἀπεναντίας, τόν δημοκρατικό φιλελευθερισμό τόν χαρακτηρίζει ήδη ἐξ ἀρχῆς ή τάση νά ἀποτιμᾶ τήν κοινωνία ὡς σύνολο μέ βάση ήθικά κριτήρια καί νά ρωτᾶ ὃν αὐτή ἀνταποκρίνεται στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου. Ἀντίστοιχα, ὁ ἀτομικισμός ριζοσπαστικοποιεῖται μέ ἀφετηρία τήν ήθική, ήτοι προτάσσονται τά δικαιώματα, τά ὄποια θεωρεῖται ὅτι ἔχει τό πρόσωπο ὡς πρόσωπο, καί τό πρόσωπο τοῦ ἀτόμου λογίζεται ὡς αὐτοσκοπός, τόν ὄποιο ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ ή κοινωνία· κοινοί τόποι τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού ἐμφανίσθηκαν πολύ νωρίς στό ίδεολογικό ὀπλοστάσιο τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐρμηνεύονται τώρα ὡς ἐπιταγές τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀλληλεγγύης. Ὡστόσο παρατηρήθηκε τό παράδοξο ὅτι ὁ δημοκρατικός «φιλελευθερισμός», παρά τήν ήθική του θεμελιώδη τοποθέτηση, κάτω ἀπ' τήν ἐπίδραση σοσιαλιστικῶν ἴδεων, στήριξε ὅλο καί περισσότερο τά πολιτικά καί κοινωνικά του αἰτήματα σέ ἐπιχειρήματα κοινωνιολογικά, ὀπότε τό ἵδιο ἔκεινο ἀνθρώπινο πρόσωπο, ὡς κύριο ὄντολογικό κατηγόρημα τοῦ ὄποίου θεωρεῖται ή ἀ-

ξιοπρέπεια, παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως ἄβουλο προϊόν «ἀντικειμενικῶν παραγόντων». Τοῦτο τό λογικό δὲλμα ὀφειλόταν σέ μιά πολεμική ὀνάγκη, γιατί ἀπό τή θέση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος στή σημερινή του κατάσταση εἶναι ἀποκλειστικά ἡ κατά μέγιστο μέρος προϊόν τῶν συνθηκῶν ὅπου ζεῖ, μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἡ κανονιστική ἀρχή ὅτι οἱ συνθῆκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν γιά νά μπορέσει νά ἔκδιπλωθεῖ ὁ «ἀληθινός» ἄνθρωπος (δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ὅπως τόν περιγράφει μιά ἄνθρωπολογία ἥθιστης ἐμπνεύσεως). ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ συνθῆκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν κατά τρόπο ὡστε νά ἐπιτευχθεῖ περισσότερη ἰσότητα ὑπά τήν ὑλική ἔννοια. 'Αντίθετα, ἡ ἀντιπάθεια τοῦ ὄρθοδοξοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπέναντι σέ τέτοιες κοινωνιολογικές ἔξηγγήσεις καί συνταγές πηγάζει ἀπό τήν ἐπιθυμία νά τονισθεῖ ἡ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου καί τῆς δράσης του, προκειμένου νά ἐδραιωθεῖ ἡ πεποίθηση ὅτι στόν ἄξιο ἀρχοῦν τά τυπικά δικαιώματα γιά νά προοδεύσει. Καθώς οἱ θέσεις ἀντιστρέφονται ἐκατέρωθεν μέσα στήν πολεμική, ὁ φιλελευθερος παραμερίζει τώρα κάπως τήν κοινωνιολογία τοῦ ἀόρατου χεριοῦ καί ἐπιχειρηματολογεῖ ἥθικά. Γενικά, πάντως, ἡ φιλελευθερη ἔντονη ἀντιπαράθεση ἐλευθερίας καί ἰσότητας μᾶλλον ἀποστρέφεται τά κοινωνιολογικά ἐπιχειρήματα, ἐνῶ ἡ δημοκρατική συνύφανση τῶν δύο τούτων μεγεθῶν ὀκριβῶς τέτοια ἐπιχειρήματα ἐπικαλεῖται.

'Επί πλέον ἡ φιλελευθερη ἀντιπάθεια ἐνάντια στήν κοινωνιολογική ἐπιχειρηματολογία, σέ τούτη τήν εἰδωκή συνάφεια, πηγάζει ἀπό τή μέριμνα γιά τή διαφύλαξη τοῦ σαφοῦς τυπικοῦ διαχωρισμοῦ ὀνάμεσα στό δημόσιο καί στό ἴδιωτικό· τοῦτος ὁ διαχωρισμός συσχετίζεται μέ τήν ἐπιλογή ὑπέρ τῆς ὑλικῆς ἰσότητας καί ἐναντίον τῆς τυπικῆς, μέ τήν ἔννοια ὅτι τό ἀτομο ὡς δημόσιο πρόσωπο κατέχει ὄρισμένα δικαιώματα καί ὄρισμένες εύκαιρίες, ἐνῶ ὡς ἴδιωτης ἀποφασίζει πῶς θά τά ἀξιοποιήσει αὐτά. 'Η ἀντιδιαστολή τῆς δημόσιας καί τῆς ἴδιωτικῆς ἔποψης τοῦ προσώπου σκοπεύει νά ἀποδυναμώσει τό κοινωνιολογικό ἐπιχείρημα, ὅτι τό ἀτομο στήν πράξη εἶναι ἔρμαιο τῆς δημόσιας σφαίρας κι ὅτι τό καίριο ζήτημα εἶναι ὀκριβῶς ἡ μορφή ἡ ἡ μεταμόρφωση τούτης τῆς τελευταίας. 'Απεναντίας, τό ἐπιχείρημα αὐτό κερδίζει ἔδαφος μέσα στό δημοκρατικό πλαίσιο σκέψης στόν βαθμό πού ἡ ἴδιωτική καί ἡ δημόσια σφαίρα συμφύρονται ἥδη, ἐπειδή ἡ δημόσια σφαίρα ὀφείλει νά ἐνδιαφερθεῖ γιά ὄρισμένες πλευρές καί ἀποφάσεις τοῦ προσώπου, οἱ ὅποιες σύμφωνα μέ τά ἀστικά κριτήρια ἥσαν ἴδιωτικές. "Αν οἱ ὄροι τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τοῦ προσώπου ζητοῦνται

πρῶτα-πρῶτα στήν ύλωσή ἰσότητα, τότε εἶναι πρόδηλο ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνει διάκριση οὕτε ἀνάμεσα σέ ἴδιωτική καί δημόσια ἔποψη τοῦ προσώπου οὕτε ἀνάμεσα σέ ἴδιωτικές καί δημόσιες ὑποθέσεις. "Αν ἡ κοινωνία ἔξ αἰτίας τῆς ἥθικῆς της ἀποστολῆς εἶναι ὑποχρεωμένη νά μεριμνᾷ ὅσο τό δυνατόν πιό πολύπλευρα γιά τό πρόσωπο ώς πρόσωπο, τότε τελικά ἡ εύτυχία ἢ ἡ δυστυχία τοῦ ἀτόμου γίνεται τό κριτήριο γιά νά δοθεῖ ἀπάντηση στό ἔρωτημα κατά πόσο ἡ κοινωνία ἐκπληρώνει μέ ἐπιτυχία τήν ἀποστολή της ἢ ὅχι. 'Αντίστοιχα μεταβάλλεται καί ἡ ἔνωια τῆς ἰσότητας. Τό ζητούμενο δέν εἶναι πιά ἵσες εύκαιριες προκειμένου νά ἀποκτηθεῖ ἄνιση κοινωνική θέση καί ἄνισος πλοῦτος, παρά ἡ ἰσότητα στό ἀποτέλεσμα, δηλαδή στήν ἀπόλαυση· μόνον ἔτσι εἶναι κατά τή δημοκρατική ἀντίληψη δυνατόν νά ἀποκλεισθεῖ τό ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ ἀπόγονοι ἀτόμων, τά ὅποια ἀπέκτησαν (ἀξιοκρατικά) ἄνιση κοινωνική θέση καί ἄνισο πλοῦτο, θά κερδίσουν ἐνα προβάδισμα ἀπέναντι σέ ἄλλους, θέτοντας καί πάλι σέ κίνηση τόν προηγούμενο φαῦλο κώνο. "Ολα αὐτά βέβαια ἀποτελοῦν ὀκραῖες προβολές καί ἀντιλήψεις πού ποτέ δέν πραγματώθηκαν· συνάμα ὅμως ἀποτελοῦν ἀντιλήψεις πού καθοδηγοῦν τή δράση — μιά δράση, ἡ ὅποια σ' αὐτήν τή μορφή ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται στή φιλελεύθερη ἰδέα περί πολιτικῆς. Γιατί τώρα ώς διηνεκής ἀποστολή τῆς δημοκρατίας ὀνομηρύσσεται ὁ ἐκδημοκρατισμός, ἐπομένως τό φιλελεύθερο σύνταγμα δέν θεωρεῖται τελειωτικός καθορισμός τυπικῶν κανόνων παιγνιδιοῦ, παρά μᾶλλον οἱ κανονιστικά φορτισμένες διατυπώσεις του ἐρμηνεύονται ώς ἐπιταγή μεταρρύθμισης τῆς κοινωνίας πρός δημοκρατική κατεύθυνση. Τούτη ἡ δράση συχνότατα ἀποκαλεῖται «φιλελεύθερη», ὅμως μ' αὐτό ἔνοεῖται ἔνας ἀπλῶς πολιτικός φιλελεύθερισμός, ὁ ὅποιος κάνει ἐνέργειες γιά τήν πραγμάτωση τῆς ύλωσής ἰσότητας, ὀχόμα κι ἂν αὐτό περιορίζει τόν οἰκονομικό φιλελεύθερισμό· μ' αὐτήν τήν εἰδική σημασία, ἡ ἔνωια τοῦ φιλελεύθερισμοῦ χρησιμοποιεῖται κυρίως ἔξ αἰτίας τῶν εὐχάριστων κανονιστικῶν της συμπαραδηλώσεων, ὡστόσο μπορεῖ καί νά στρέφεται ἐνάντια στό κοινωνικό περιεχόμενο τοῦ ἀστικοῦ φιλελεύθερισμοῦ καί ἐλάχιστα ἔχειται ἀπό σοσιαλδημοκρατικές θέσεις. "Αλλωστε ἡ ἀντικομμουνιστική σοσιαλδημοκρατία, ἔτσι ὅπως ἔδρασε τίς τελευταῖες δεκαετίες στή δυτική Εύρωπη, μπορεῖ μέ κριτήριο τήν κατ' ἀρχήν ἥθική της τοποθέτηση νά θεωρηθεῖ ώς σημαντική παραλλαγή τῆς δημοκρατικῆς μεθερμηνείας τοῦ φιλελεύθερισμοῦ.